

УДК 37.013.001

Сергій СЕРДЮК,
Адміністрація Державної прикордонної служби України,
м. Київ

УЗАГАЛЬНЕННЯ ОКРЕМИХ ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ТА НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ НАДІЙНОСТІ ФАХІВЦІВ

Стаття присвячена узагальненню окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців як теоретичної основи формування професійної надійності майбутніх офіцерів-прикордонників у сучасних умовах оперативно-службової діяльності.

На думку автора, на основі напрацювань вчених можна виділити два основні підходи до тлумачення професійної надійності. Підхід, представники якого розглядають надійність професіонала в системі “людина – машина”, а саму людину розглядають переважно з точки зору її психофізіологічної і функціональної надійності, є неприйнятним для правоохоронної діяльності, де працівник є суб’єктом, особистістю, що діє в системі “людина – людина”.

Другий підхід, прихильники якого при визначенні поняття надійності людини використовують імовірнісну характеристику виконання нею професійного завдання, на думку автора, пов’язаний безпосередньо із правоохоронною діяльністю. Оскільки цей підхід на сьогодні розроблений на лише фрагментарному рівні, що не дозволяє цілісно

представити сутність та зміст професійної надійності правоохоронця, що становить перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: професійна надійність, професійна діяльність, фахівці, науковий підхід, галузі науки, психолого-педагогічна література.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема надійності фахівця особливо актуальна у зв'язку з тим, що низка професій характеризується екстремальними умовами, які можуть не тільки зумовлювати зниження надійності людини, а й справляти на неї шкідливий і небезпечний вплив [1, с. 187–195].

У сучасних умовах складної і динамічної обстановки на кордоні, пов'язаної з анексією Автономної Республіки Крим, агресією Російської Федерації та проведенням антитерористичної операції на сході України, оперативно-службова діяльність офіцерів-прикордонників стала складнішою, напруженішою й небезпечнішою, оскільки безпосередньо пов'язана з використанням різних видів зброї і спеціальної техніки, супроводжується великим фізичним та нервово-психічним напруженням, високим рівнем особистого ризику, відповідальністю.

Успішна професійна діяльність майбутніх офіцерів-прикордонників можлива лише за умов передбачуваності їх поведінки. Але, оскільки умови діяльності по-різному впливають на поведінку, постає питання про способи регуляції поведінки для підвищення надійності діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Теоретичну основу нашого дослідження складають праці Л. Балабанової, А. Берга, В. Бодрова, А. Губинського, Ю. Добромиського, В. Корнешук, Г. Лещенка, В. Небиліцина, А. Піскопеля, А. Селезньова та ін. Професійна надійність фахівців є предметом вивчення науковців різних галузей. Найбільше досліджень цього феномену здійснено вченими-психологами (О. Євсюков, О. Керницький, М. Корольчук), медиками (Б. Ломов, В. Марищук). Також у технічних, педагогічних, військових науках досліджувалися питання пов'язані з формуванням професійної надійності фахівців (Є. Гаркавцев, В. Сідаш, А. Швець). Висновки та положення зроблені цими та іншими вченими мають велику наукову

цінність для з'ясування теоретичних та практичних аспектів зазначеної проблематики. Але у наукових працях останніх десятиліть в прямій постановці не порушувалась проблема формування професійної надійності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Метою статті є узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців як теоретичної основи формування професійної надійності майбутніх офіцерів-прикордонників у сучасних умовах оперативно-службової діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема професійної надійності фахівців будь-якої галузі є досить складною і багатоаспектною, торкається багатьох сторін діяльності людини, що виходить за межі професійних норм. Це особистісні, моральні, соціальні, психологічні її складові. Проблема професійної надійності пов'язана з такими поняттями як “професійна діяльність”, “професійна придатність”, “професійне становлення”, “професійний вибір”, “професійне покликання”, “професійний досвід”, “ефективність діяльності”, “відповідальність”, “людський фактор”, “морально-психологічний стан фахівця”, “особистісний розвиток” тощо. У контексті цих та інших понять вибудовуються концепції формування професійної надійності фахівців.

У науковому середовищі не існує єдиного підходу до тлумачення понять “надійність”, “професійна надійність”. З огляду на специфіку професійної діяльності фахівців різних галузей, увага вчених зосереджується на певних, найбільш значимих для певної галузі, аспектах діяльності.

Одні вчені тлумачать надійність як процесуальну характеристику, інші – як результативну. У більшості досліджень робиться акцент зазвичай на кількісній характеристиці надійності – безвідмовності (що пов'язано з прикладним характером студій із цієї проблеми). Учені пов'язують вияв надійності переважно з напруженими й екстремальними ситуаціями професійної діяльності суб'єкта (стресовими, особливими, напруженими), наголошуючи на комплексності, складності, опосередкованості надійності як психологічного явища [2, с. 12].

В. Крук вважає, що на донауковому рівні поняття надійність (благонадійність) характеризувало відповідні особистісно-функціональ-

но-діяльні показники людини і тільки пізніше прийшло в технічні науки і психологію праці [3].

Окремі дослідники при визначенні надійності виділяють крім процесуальних, результативних показників також фізіологічний, психофізіологічний і психологічний компоненти, що виконують функції енергетичного, ресурсного, інформаційного забезпечення, регуляції діяльності (Л. Дікая), а також соціально-психологічний, комунікативний компоненти (Б. Ломов, В. М'ясніков, С. Саричев та ін.). [1, с. 193]

В інженерній психології надійність людини визначають як здатність виконувати потрібні функції із заданою точністю, в межах заданого проміжку часу у конкретних умовах діяльності. Так, Г. Ложкін та Н. Повякель зазначають, що надійність – це “сукупна професійна якість, що є властивістю системи (чи її окремих частин), які визначаються через категорію станів, а стан оцінюється тим, наскільки в даний момент людина...чи система управління відповідають вимогам, що до них ставляться” [4, с. 98].

Інженерна психологія вперше порушила питання про надійність професійної діяльності як безпомилкове виконання людиною покладених на неї професійних обов'язків (функцій) протягом необхідного часу при заданих умовах діяльності. Досягнення безпомилкового та своєчасного виконання дій і діяльності в цілому є результатом надійного функціонування різних підсистем організму, психіки людини, також її професійної підготовки та досвіду.

Так, у працях В. Небиліцина [5] і Б. Ломова [6] уперше в інженерній психології було викладено психологічний зміст проблеми надійності та намічено шляхи досліджень у цій галузі. На їх думку, надійність оператора може бути істотно підвищена шляхом узгодження, гармонізації характеристик людини та машини, тобто шляхом урахування особливостей психічних процесів і властивостей людини при проектуванні засобів індикації, органів управління, інформаційних панелей, ергономіки робочого місця загалом.

Дослідження професійної надійності у галузі технічних наук присвячені, в основному, оцінці професійної надійності операторів, інтелектуальним системам оцінки професійної надійності, оцінюванню

надійності елементів обладнання і персоналу, підвищенню технологічної надійності [7, с. 17].

З цього приводу Г. Ложкін та Н. Повякель пишуть, що “надійність діяльності людини-оператора пов’язана з категорією ефективності діяльності, впливаючи на її результативні показники. Проте, більшою мірою вона відображає процесуальну характеристику якості діяльності та за певних умов зниження надійності трудового процесу може суттєво не впливати на кінцеві результати” [4, с. 98]. Автори вважають, що поняття ефективності ширше за поняття надійності, розуміючи під ефективністю “кількісну міру досягнення мети із урахуванням... витрат” [4, с. 32] та розглядають надійність, якість та продуктивність як показники ефективності діяльності.

Окрім зазначених технічних та психологічних досліджень проблеми професійної надійності, здійснювались дослідження цього феномену і в інших науках [7, с. 17].

У межах філософії розглядалися філософські аспекти живих систем, моральна надійність людини, соціальна надійність фахівців, методологічні питання надійності системи “людина – військова техніка” (Ю. Трофимов [8]).

У медичних дослідженнях вивчалися: концепція біологічної надійності організму людини; забезпечення надійності діяльності організму і збереження здоров’я; психофізіологічне прогнозування професійної діяльності; оцінювання надійності діяльності і професійного здоров’я (В. Щелбанов [9, с. 60–69]).

Дослідження у військових науках присвячені вивченню питань надійності персоналу відомчих організацій (Гаркавцев [7], А. Швець [10]).

У педагогічних науках досліджувались питання, пов’язані з формуванням професійної надійності діяльності; готовності представників екстремальних видів діяльності до дій в нетипових ситуаціях; формуванню професійної усталеності та мотивації правоохоронців та військовослужбовців (Т. Білоус, В. Дяків, Г. Лещенко, Д. Малеев, Г. Яворська).

У контексті нашого дослідження найбільший інтерес становлять наукові підходи вчених військової та педагогічної галузей наук.

Наукові позиції висвітлені у цих працях були враховані нами під час наукового пошуку щодо визначення теоретичних та методичних основ формування професійної надійності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки.

Ми поділяємо думку Г. Лещенка щодо можливості реалізації технології педагогічного супроводу формування професійної надійності фахівця можлива при використанні особистісно орієнтованих технологій професійного розвитку. Педагогічний супровід формування професійної надійності фахівця передбачає створення передумов для його професійного розвитку, становлення професійного “Я”, адекватної самооцінки, освоєння методів професійного самозбереження. Ефективний педагогічний супровід формування професійної надійності фахівця має стати складовою особистісно орієнтованої професійної освіти. При визначенні поняття “професійна надійність суб’єкта діяльності” Г. Лещенко виходить з таких положень:

- системоутворювальним фактором професійної надійності суб’єкта є дії в момент прийняття рішення, коли фахівець, який виступає наділеним повноваженнями суб’єктом, повинен на основі наявних знань в умовах невизначеності та дефіциту часу усвідомлено й відповідально прийняти рішення, здійснити професійну діяльність;
- професійна діяльність суб’єкта – це процес вирішення комплексних, багатокритеріальних, взаємозумовлених професійних завдань принципово нового рівня;
- характерними ознаками надійності, на які вказують більшість учених, є: досягнення поставленої мети, безвідмовність, підтримання робочих параметрів протягом певного часу, мінімізація помилок, стійкість до невизначеності ситуації, запас резервних можливостей, ефективна група взаємодія, своєчасність виконання професійних дій [1, с. 194–185].

На думку В. Корнещук, професійну надійність спеціаліста дослідники визначають як таку властивість людини, що характеризує її здатність безвідмовно виконувати діяльність протягом певного терміну часу при заданих умовах; або як здатність зберігати потрібну якість у встановлених умовах протягом заданого часу [11]

Незважаючи на те що людина здатна змінювати свою поведінку у надзвичайно широких межах і реагувати на незначні впливи, зазвичай у досить обмежених ситуаціях вона діє доцільно, відповідно до суворо визначених правил, враховуючи всю доступну інформацію про ситуацію [12, с. 13–19].

Слушним є зауваження В. Корнещук про те, що у психолого-педагогічній літературі поняття “професійна надійність” досить часто ототожнюється з ефективністю діяльності людини, тобто зі “здатністю вирішувати покладені на неї задачі своєчасно і точно на протязі заданого часу (надійно) і з мінімальними витратами сил, засобів, енергії і матеріалів” [13, с. 5].

Нам імпонує науковий підхід Д. Малеева. Дослідник вважає, що визнання системності професійної надійності працівника патрульно-постової служби визначає можливість ієрархічної побудови її структури. Професійна надійність правоохоронця має бути відображена як складна багаторівнева система, склад компонентів якої визначається їх регуляторними функціями [14]. На думку О. Осадчук, професійна надійність може бути представлена як метасистема, що складається з трьох підсистем, виділених відповідно до трьох рівнів її вивчення: особистісної, діяльнісної та функціональної [15].

Особистісна надійність характеризує фахівця як соціальну особистість: характер і міра вираженості його потреб, установок і мотивів професійної діяльності, індивідуальні стратегії і способи вирішення професійних завдань.

Г. Балл визначає особистісну надійність як властивість особистості, що визначає її готовність до надійного виконання тих або інших соціальних функцій [16, с. 289].

Особистісна складова виконує провідну роль в системі професійної надійності, є системоутворюючою і зумовлює рівень функціонування системи професійної надійності в цілому. У особистісній надійності виявляється відношення фахівця до змісту, цілей і результатів професійної діяльності, індивідуальна своєрідність особливостей їх досягнення.

Діяльнісна надійність описує правоохоронця як суб'єкта професійної діяльності: його психічні процеси, кінцевий результат діяльності, точність, своєчасність, безпомилковість дій. Діяльнісна надійність визначається особливостями змісту правоохоронної діяльності, а також професійними характеристиками фахівця.

Функціональна діяльність представляє фахівця як біологічного індивіда: відображає функціональний стан його організму (стан здоров'я, наявність стомлення, нервово-психічної напруги, важких психічних станів тощо), об'єм енергетичних ресурсів, необхідних для ефективного виконання службових обов'язків [17].

Як зазначає Д. Малеев, з погляду результативності діяльності поняття надійності фахівця означає, насамперед, безвідмовність, безпомилковість і своєчасність дій, спрямованих на досягнення конкретних професійних цілей у процесі взаємодії з технікою або з іншими фахівцями. Тому, на думку В. Бодрова, наявність або відсутність відмов і помилкових дій можна розглядати як основний професійний (зовнішній) показник надійності фахівця [18, с. 4].

Водночас, Б. Ломов розглядає поняття “надійність” з якісного та кількісного боку. “Як якісна характеристика, надійність є здатність системи (або її ланки, деталі) виконувати необхідні функції в заданий інтервал часу. У кількісному визначенні, надійність є ймовірність того, що система або її елемент будуть виконувати необхідні функції задовільно протягом заданого часу і в заданих умовах” [19, с. 78]. Схожою є думка В. Небиліцина про те, що визначення надійності людини може мати не тільки кількісний, а і якісний характер. Використання кількісних (імовірнісних) засобів оцінювання надійності людини складно реалізувати, оскільки її психологічні та фізіологічні параметри взаємопов'язані й функціонують фактично безперервно, а реакція індивіда на суму зовнішніх впливів має нелінійний характер [5, с. 36].

Нам імпонує науковий підхід дослідників, які при визначенні поняття надійності людини використовують імовірнісну характеристику виконання нею професійного завдання. На думку А. Войтенко і В. Пономаренко [20, с. 51–53], ймовірнісна категорія цього поняття більш повно

відображає сутність професійної надійності. У своєму твердженні автори спираються на визначення Б. Ломова [6, с. 51–60], який вважає, що надійністю діяльності є ймовірність того, що робота буде виконана на будь-якій стадії функціонування системи протягом заданого часу.

Професійна надійність правоохоронної діяльності розуміється як складне інтегральне якісне утворення особистості, що об'єктивно визначає її здібність до здійснення професійної діяльності [21].

М. Бутовський трактує надійність військовослужбовця як якість особистості, що виражається у дотриманні певних правил, норм, моральності поведінки тощо. При відборі молодших офіцерів, М. Бутовський виділяє два критерії: надійність і розвиток. При цьому пріоритет надається надійності, яка складається, у свою чергу, з моральності та старанності [6–7].

Погоджуємося з думкою дослідників щодо доцільності включення в поняття професійної надійності фахівця характеристик самої особистості, здатності людини зберігати оптимальну ефективність і напруженість праці й необхідні фізичні та психічні якості в умовах можливого ускладнення виробничої ситуації (Н. Завалова, Б. Ломов, Р. Макаров, В. Пономаренко). Вважаємо за необхідне включити в поняття професійної надійності майбутніх офіцерів-прикордонників характеристики їх особистісних якостей, фізичну та розумову працездатність, здатність зберігати оптимальну ефективність оперативно-службової діяльності, необхідні фізичні, психічні, комунікативні якості у різних, в тому числі екстремальних умовах.

Висновки. Отже, на основі напрацювань вчених можна виділити два основні підходи до тлумачення професійної надійності. Представники першого розглядають надійність професіонала в системі “людина – машина”. Людина тут розглядається переважно з точки зору її психофізіологічної і функціональної надійності. Поділяємо думку Є. Гаркавцева, що такий підхід є неприйнятним для правоохоронної діяльності, де працівник є суб'єктом, особистістю, що діє в системі “людина – людина” [6, с. 19]. Ураховуючи соціальне призначення прикордонного відомства і специфіку оперативно-службової діяльності, його представників, визнаємо за необхідність виділення чинників, які

регулюють активність, мотивують майбутніх офіцерів-прикордонників, особливо в екстремальних умовах.

Другий підхід пов'язаний безпосередньо із правоохоронною діяльністю. Він розроблений на сьогодні лише фрагментарно, що не дозволяє цілісно представити сутність та зміст професійної надійності правоохоронця. Тому, перспективними напрямками дослідження окресленої проблеми є саме ті, що зорієнтовані на підхід, що враховує специфіку оперативно-службової діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Список використаної літератури

1. Лещенко Г. А. До питання професійної надійності авіаційних фахівців [Електронний ресурс] / Г. А. Лещенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2015. – Вип. 41. – С. 187–195. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2015_41_27
2. Лещенко Г. А. Теоретичні і методичні засади формування професійної надійності фахівців з аварійного обслуговування та безпеки на авіаційному транспорті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 / Лещенко Геннадій Анатолійович. – Запоріжжя, 2016. – 40 с.
3. Крук В. М. Психология надежности специалиста. История и современность / В. М. Крук // Вестник МГУ. Серия : психологические науки. – 2010. – № 3. – С. 181–188.
4. Ложкин Г. В. Практическая психология в системах “человек – техника” : учеб. пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
5. Небылицын В. Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления / В. Д. Небылицын // Хрестоматия по инженерной психологии / под ред. Б. А. Душкова. – Москва : Высш. шк., 1991. – С. 238–248.
6. Ломов Б. Ф. Деятельность человека-оператора в системах “человек – машина” / Б. Ф. Ломов // Вестник АН СССР. – 1975. – № 1. – С. 51–60.
7. Гаркавцев Є. Педагогічні умови формування професійної надійності майбутніх працівників органів внутрішніх справ : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. – Харків, 2015. – 292 с.
8. Трофимов Ю. Л. Инженерная психология : навч. посібник / Ю. Л. Трофимов. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
9. Щелбанов В. Ю. Надежность деятельности человека в автоматизированных системах и ее количественная оценка / В. Ю. Щелбанов, А. Ф. Бобров // Психологический журнал. – 1990. – № 3. – С. 60–69.

10. Швець А. В Інформаційна технологія психофізіологічного оцінювання надійності діяльності та підтримки працездатності військових операторів : дис. д-ра. мед. н. – К., 2015. – 423 с.

11. Корнешук В. В. Професійна діяльність: надійність, ефективність, усталеність / В. Корнешук // Матеріали Другої науково-практичної конференції “Спецпроект : аналіз наукових досліджень” (7–11 грудня 2005 г.). – Режим доступу : <http://www.confcontact.com/dec/Kornesuk.php>

12. Корнешук В. В. Нетипові ситуації професійної діяльності та її надійність / В. Корнешук // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 120. – С. 13–19.

13. Аналіз і учет факторів, впливаючих на ефективність діяльності людини-оператора / под ред. А. И. Прохорова, Р. Э. Эльбура . – Рига, 1974. – 105 с.

14. Малеев Д. Сутність професійної надійності у діяльності особистості працівника ОВС / Д. Малеев // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7.

15. Осадчук О. Системний підхід к дослідванню професійної надійності педагога [Електронний ресурс] / О. Осадчук // Вопросы современной науки и практики. – Режим доступа к журналу : http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/04g/07g_14pdf

16. Балл Г. Психология в радиогуманистической перспективе : избранные работы / Г. А. Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.

17. Малеев Д. Структура, критерії та показники оцінки професійної надійності персоналу патрульно-постової служби міліції (ППСМ) [Електронний ресурс] / Д. Малеев. – Режим доступу : <http://com.ua/pages/view/23>

18. Бодров В. А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Я. Орлов. – Москва : Ин-т психологии РАН, 1998. – 288 с.

19. Ломов Б. Ф. Человек и техника / Б. Ф. Ломов. – Москва : Советское радио, 1966. – 464 с.

20. Войтенко А. М. К вопросу о профессиональной надежности летчика / А. М. Войтенко, В. А. Пономаренко // Военно-медицинский журнал. – 1993. – № 5. – С. 51–53.

21. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : монографія / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.

Рецензент – доктор педагогічних наук, доцент Мірошніченко В. І.

Сердюк С. И. **Обобщение отдельных теоретических аспектов и научных подходов к определению профессиональной надежности специалистов**

Статья посвящена обобщению отдельных теоретических аспектов и научных подходов к определению профессиональной надежности специалистов как теоретической основы формирования профессиональной надежности будущих офицеров-пограничников в современных условиях оперативно-служебной деятельности.

По мнению автора, на основе работ ученых можно выделить два основных подхода к толкованию профессиональной надежности. Подход, представители которого рассматривают надежность профессионала в системе “человек – машина”, а самого человека рассматривают преимущественно с точки зрения ее психофизиологической и функциональной надежности, является неприемлемым для правоохранительной деятельности, где работник является субъектом, личностью, действующей в системе “человек – человек”,

Второй подход, сторонники которого при определении понятия надежности человека используют вероятностную характеристику выполнения ею профессиональной задачи, по мнению автора связан непосредственно с правоохранительной деятельностью. Поскольку этот подход сегодня разработан на только фрагментарном уровне, что не позволяет целостно представить сущность и содержание профессиональной надежности милиционера, составляет перспективу дальнейших исследований.

Ключевые слова: профессиональная надежность, профессиональная деятельность, специалисты, научный подход, отрасли науки, психолого-педагогическая литература.

Serdyuk S. **Some Theoretical Aspects and Scientific Approaches Generalization for Specialists Professional Reliability Determination**

The article is devoted to some theoretical aspects and scientific approaches generalization for specialists professional reliability determination as a theoretical basis for the formation of professional reliability of future border-guard officers in modern conditions of operational and service activity.

The author states that basing on scientists' works there are two principal approaches to the professional reliability interpretation. The approach which followers consider professional reliability in the system "man – machine", and the man himself is considered mainly in terms of its physiological and functional reliability is unacceptable for the law enforcement activity, where the employee is a subject, a personality, acting in "man – man" system. Taking into consideration the social aim of borderguard agency and the specificity of operational and service performance of its representatives, the author recognizes the need for factors that regulate the activity and motivate future borderguard officers, especially in extreme conditions.

The other approach, which supporters while determining the man professional reliability use probabilistic characteristics of the professional tasks performance, according to the author, is directly related with the law enforcement activities. Since this approach is currently worked out only fragmentary and does not present a holistic nature and content of professional reliability of a law enforcement official, is the prospect of further research.

The author supports scientific position on the allocation of such components in the professional reliability structure: personal (the specialist's attitude to the content, objectives and results of professional activity here is defined, individuality features to achieve them), activity (it is determined here by the features of the content of law enforcement activity, as well as specialist's professional characteristics) and functional (it represents a specialist as biological individual: reflects the functional state of his body, the amount of energy necessary for effective service duties performance).

Keywords: *professional reliability, professional activity, specialists, scientific approach, fields of science, psychological and pedagogical literature.*